

MEZHEPLERİN GENEL ÇERÇEVEDE KUR'ÂN'A BAKIŞLARI

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan mezhepler, büyük ölçüde din anlayışındaki farklılaşmaların zamanla kurumsallaşması sonucunda ortaya çıkan yapılardır. Bu farklılaşmalar, yalnızca teolojik veya hukuki tartışmaların sonucu değildir; aynı zamanda Müslüman toplumların içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve kültürel şartların da doğrudan etkisi altında gelişmiştir. Mezheplerin oluşum süreçleri incelendiğinde, farklı yorumların başlangıçta çoğu zaman bireysel düşünce farklılıkları şeklinde ortaya çıktığı, ancak zamanla bu görüşlerin taraftar kazanarak belirli düşünce geleneklerine dönüştüğü görülmektedir. Böylece başlangıçta ilmî ve entelektüel tartışmalar şeklinde ortaya çıkan görüş ayrılıkları, zamanla kurumsal kimlik kazanan mezheplere dönüşmüştür.

Bu farklılaşmaların ortaya çıkmasında Kur'an'ın insan aklına tanıdığı geniş yorum alanının önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Kur'an, insanı düşünmeye, akletmeye ve varlık üzerinde tefekkür etmeye çağıran bir kitaptır. Bu nedenle Kur'an'ın anlaşılması sürecinde farklı yorumların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Zira farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı kültürel tecrübelerden geçen ve farklı entelektüel geleneklerle etkileşim içinde bulunan Müslümanların aynı metni farklı biçimlerde anlamaları doğal bir durumdur. Kur'an'ın bazı ayetlerinin yorumlamaya açık oluşu, dilsel özellikleri, bağlamsal anlam katmanları ve sembolik anlatım biçimleri de bu yorum çeşitliliğini artıran unsurlar arasında yer almaktadır. Bu durum, İslam düşünce tarihinde farklı kelimelerin, fıkıh mezheplerinin ve tasavvufi yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bununla birlikte Kur'an, düşünce özgürlüğünü teşvik eden bir metin olmakla beraber, insanın keyfi yorumlara yönelmesini de sınırlandıran ilkeler ortaya koymaktadır. Kur'an, insanların bilmedikleri şeylerin peşinden gitmemelerini (İsrâ, 17/36), zan ve tahminlere dayalı hükümler vermekten kaçınmalarını ve ortaya koydukları görüşleri sağlam delillere dayandırmalarını sürekli hatırlatmaktadır. Bu çerçevede Kur'an, düşünmeyi teşvik ederken aynı zamanda düşünceyi sorumluluk bilinciyle sınırlandıran bir epistemolojik çerçeve sunmaktadır. Başka bir ifadeyle Kur'an, insan aklını tamamen serbest bırakan bir

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

metin değildir; aksine akli vahyin temel ilkeleri doğrultusunda yönlendiren bir rehber niteliği taşımaktadır.

Bu perspektiften bakıldığında, Müslüman düşünürlerin Kur'an ile kurdukları ilişkinin niteliği mezheplerin oluşum sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kur'an'la doğrudan ve organik bir bağ kurabilen Müslümanların yorumlarında genellikle daha kapsayıcı ve birleştirici bir yaklaşım görülürken, zamanla ortaya çıkan mezhebi kimliklerin bazı durumlarda bu organik bağın zayıflamasına yol açtığı gözlemlenmektedir. Kur'an'ın Müslümanları sürekli olarak "Allah'ın ipine hep birlikte sarılmaya" çağırması (Âl-i İmrân, 3/103), aslında ümmet içinde kalıcı ayrışmaların ve düşmanlıkların önüne geçmeyi amaçlayan bir ilkeyi ifade etmektedir. Bu ayet, İslam toplumunun ortak inanç ve değerler etrafında birlik içinde hareket etmesini öngören temel bir prensip olarak kabul edilmiştir.

Teorik olarak Kur'an'ın bu birleştirici çağrısı dikkate alındığında, Müslümanların Kur'an'a yaklaştıkça derin görüş ayrılıklarının azalması ve ortak bir anlayışın güçlenmesi beklenir. Ancak tarihsel süreç bunun her zaman böyle gerçekleşmediğini göstermektedir. Aynı Kur'an'a inanan Müslüman toplulukların, zaman zaman kendi düşüncelerini meşrulaştırmak için Kur'an ayetlerini yorumladıkları ve hatta kendi görüşlerini destekleyecek şekilde Kur'an'dan deliller üretmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu durum mezhepler tarihinin en dikkat çekici olgularından biridir.

Nitekim kelimelerin ortaya çıkışı incelendiğinde, farklı grupların aynı ayetleri kendi teolojik görüşleri doğrultusunda yorumladıkları açıkça görülmektedir. Örneğin kader, iman, büyük günah, ilahi sıfatlar gibi konular etrafında ortaya çıkan tartışmalarda her mezhep Kur'an ayetlerini kendi görüşünü destekleyecek şekilde yorumlamıştır. Bu durum, Kur'an'ın yorumlanmasının yalnızca metnin kendisiyle değil, aynı zamanda yorumcunun zihinsel arka planı, siyasi konumu ve kültürel çevresiyle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bu noktada mezhepler tarihinin ortaya koyduğu en önemli gerçeklerden biri, Müslümanların çoğu zaman inanç ve düşünce dünyalarını Kur'an'a göre şekillendirmek yerine, Kur'an anlayışlarını kendi düşünsel eğilimleri doğrultusunda şekillendirme eğilimi göstermiş olmalarıdır. Başka bir ifadeyle bazı durumlarda Kur'an, Müslümanların düşüncelerini belirleyen bir referans olmaktan

ziyade, mevcut görüşlerini desteklemek için başvurulan bir delil kaynağına dönüştürülmüştür. Bu durum mezhepçi düşüncenin oluşumunda önemli bir rol oynamış ve zamanla farklı yorumların kurumsallaşarak mezheplere dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

İslam Mezhepleri Tarihi açısından bakıldığında bu süreç, dinî düşüncenin tarihsel ve beşerî boyutunu anlamak açısından oldukça önemlidir. Mezheplerin ortaya çıkışı, İslam'ın özünde yer alan düşünce dinamizminin bir sonucu olmakla birlikte, aynı zamanda insan faktörünün dinî yorum üzerindeki belirleyici etkisini de göstermektedir. Bu nedenle mezheplerin oluşumunu yalnızca teolojik farklılıklarla açıklamak yeterli değildir; siyasal mücadeleler, toplumsal değişimler, kültürel etkileşimler ve entelektüel gelenekler de bu süreçte belirleyici rol oynamıştır.

Sonuç olarak mezhepler, İslam düşüncesinin tarihsel gelişim sürecinde ortaya çıkmış yorum gelenekleri olarak değerlendirilmelidir. Kur'an'ın insan aklına tanıdığı düşünme alanı, bu yorum çeşitliliğinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış; ancak Kur'an'ın birlik, adalet ve sorumluluk ilkeleri, bu farklılıkların düşmanlığa dönüşmesini engellemeyi amaçlamıştır. Mezhepler tarihinin sunduğu tecrübe, Müslümanların Kur'an ile kurdukları ilişkinin niteliğinin dinî düşüncenin şekillenmesinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Kur'an'ın kurucu ilkelerini merkeze alan bir yaklaşım, mezhepler arası farklılıkları daha sağlıklı biçimde anlamaya ve İslam'ın evrensel mesajını dar mezhepçi yorumların ötesinde değerlendirmeye imkân sağlayacaktır.

İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan mezheplerin Kur'an'a bakış biçimleri incelendiğinde, bu yaklaşımın çoğu zaman mezheplerin kendi düşünsel çerçeveleri doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Mezhepler, Kur'an'ı yalnızca bir dinî metin olarak yorumlamamış; aynı zamanda kendi doktrinlerini temellendirmek ve meşrulaştırmak için önemli bir referans kaynağı olarak kullanmışlardır. Bu durum, mezheplerin Kur'an ile kurdukları ilişkinin tamamen tarafsız ve nesnel bir yorum faaliyetinden ziyade, belirli bir düşünsel perspektif çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle, mezhepler çoğu zaman Kur'an'dan hareketle görüş geliştirmek yerine, mevcut görüşlerini Kur'an'a dayandırma eğilimi göstermişlerdir.

Mezheplerin tarihsel gelişim süreçleri incelendiğinde, hemen hemen bütün mezheplerin kendilerini Hz. Peygamber dönemine dayandırma konusunda özel bir hassasiyet gösterdikleri dikkat çekmektedir. Bu durumun temel sebebi, dinî düşüncenin meşruiyetini Hz. Peygamber'in otoritesiyle ilişkilendirme ihtiyacıdır. İslam toplumunda Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamaları en yüksek dinî otoriteyi temsil ettiği için, herhangi bir düşüncenin veya yorumun kabul görmesi çoğu zaman onun Hz. Peygamber'le ilişkilendirilmesine bağlı olmuştur. Bu nedenle mezhepler, kendi görüşlerinin kökenini doğrudan Hz. Peygamber'e kadar götürebilmek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir.

Bu çabanın en belirgin yansımalarından biri, mezheplerin lehinde veya aleyhinde Hz. Peygamber'e çeşitli sözler isnat edilmesi olmuştur. Nitekim İslam Mezhepleri Tarihi incelendiğinde, farklı mezheplerin kendi görüşlerini desteklemek amacıyla çeşitli hadis rivayetlerini dolaşıma soktukları görülmektedir. Mezhep mücadelelerinin yoğunlaştığı dönemlerde, özellikle kelimî ve siyasî tartışmaların merkezinde yer alan konularla ilgili olarak Hz. Peygamber'e isnat edilen çok sayıda rivayetin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu durum, hadis literatürünün belirli ölçüde mezhepler arası polemiklerin etkisi altında şekillendiğini de göstermektedir.

Oysa tarihsel gerçeklik dikkate alındığında, Hz. Peygamber'in sağlığında bugün bildiğimiz anlamda kurumsallaşmış mezheplerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Hz. Peygamber döneminde ne Haricîlik, ne Şîlik, ne Mu'tezile ne de Mürcie gibi mezhepler mevcuttur. Bu mezheplerin tamamı, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasî, toplumsal ve teolojik tartışmaların sonucunda oluşmuştur. Ancak buna rağmen söz konusu mezheplerin taraftarları, kendi görüşlerinin doğruluğunu göstermek veya karşıt mezheplerin yanlışlığını ortaya koymak amacıyla Hz. Peygamber'e çeşitli sözler isnat etmekten geri durmamışlardır. Böylece mezhepler arası tartışmaların bir kısmı, Hz. Peygamber'in otoritesini kendi lehlerine kullanma çabası etrafında şekillenmiştir.

Bunun yanı sıra mezhepler yalnızca hadis rivayetlerini değil, Kur'an'ı da kendi görüşlerini desteklemek amacıyla yoğun biçimde kullanmışlardır. Mezhepler arası tartışmalar incelendiğinde, her grubun Kur'an'dan deliller getirerek kendi düşüncesini temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Aynı ayetlerin farklı

mezhepler tarafından farklı şekillerde yorumlanması, Kur'an'ın yorumlanmasının büyük ölçüde yorumcunun zihinsel çerçevesiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, mezheplerin Kur'an'ı yalnızca anlamaya çalışan yorumcular olmaktan ziyade, çoğu zaman kendi görüşlerini meşrulaştırmak için Kur'an'dan deliller arayan aktörler hâline geldiklerini ortaya koymaktadır.

Bu yaklaşımın ne kadar problemlili olduğunu göstermek için literatürde sıkça anlatılan sembolik bir fıkraya atıf yapılabilir. Bu fıkrada, namaz kılmadığını Kur'an'a dayandırmaya çalışan bir kişi, Kur'an'da "namaza yaklaşmayın" (lâ tekrabû's-salâh) ifadesinin geçtiğini söyleyerek bu davranışını meşrulaştırmaya çalışır. Ancak ayetin devamının okunması istendiğinde, "Ben hafız değilim" diyerek ayetin geri kalan kısmını okumaktan kaçınır. Bu örnek, Kur'an'ın bağlamından koparılarak parçacı bir şekilde kullanılmasının nasıl yanıltıcı sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir.

Mezhepler arası tartışmalarda da benzer bir yaklaşımın zaman zaman ortaya çıktığı görülmektedir. Kur'an ayetlerinin bağlamından koparılarak veya yalnızca belirli bir kısmına dayanılarak yorumlanması, mezheplerin kendi doktrinlerini desteklemek için başvurdukları yöntemlerden biri olmuştur. Bu durum, Kur'an'ın bütüncül mesajının göz ardı edilmesine ve dinî metnin mezhepsel polemiklerin aracı hâline gelmesine yol açmıştır.

İslam Mezhepleri Tarihi açısından bakıldığında bu süreç, dinî düşüncenin yalnızca metinlerden değil, aynı zamanda tarihsel ve sosyolojik şartlardan da etkilendiğini göstermektedir. Mezheplerin Kur'an'a bakış biçimleri, onların ortaya çıktıkları dönemin siyasal mücadeleleri, entelektüel atmosferi ve toplumsal ihtiyaçlarıyla yakından ilişkilidir. Bu nedenle mezheplerin Kur'an yorumlarını değerlendirirken yalnızca metinsel argümanlara değil, aynı zamanda bu yorumların ortaya çıktığı tarihsel bağlama da dikkat etmek gerekmektedir.

Sonuç olarak mezheplerin Kur'an ve hadisle kurdukları ilişki, çoğu zaman yalnızca dinî bir yorum faaliyetinden ibaret olmamış; aynı zamanda mezhep kimliğini meşrulaştırma çabasının bir parçası hâline gelmiştir. Bu durum, İslam düşüncesinin tarihsel gelişimini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Kur'an'ın bütüncül mesajını merkeze alan bir yaklaşım ise mezhepler arası

polemiklerin ötesine geçerek İslam'ın evrensel ve birleştirici yönünü daha sağlıklı biçimde kavramaya imkân sağlayacaktır.

Haricilerin Kur'an'a Bakışı

İslam mezhepleri içinde Kur'an'ı bilinçli biçimde ön plana çıkaran ve Kur'an'a dayalı bir toplumsal düzen kurmayı hedefleyen ilk mezhep Hariciliktir. Hariciliğin ortaya çıkışında, adil ve güçlü bir yönetim arayışı ile birlikte Kureyş merkezli siyasi otoriteye karşı tepki ve kendi sosyal-etnik yapılarının etkisi önemli rol oynamıştır. İlk Haricilerin büyük ölçüde Kûfeli Kurra ve İbn Mes'ud ekolüne bağlı kişilerden oluşması sebebiyle, söylemlerinde Kur'an sürekli merkezi bir referans olarak kullanılmıştır.

Ancak Haricilerin Kur'an'a bağlılıkları çoğu zaman derin bir yorumdan ziyade şekilsel ve slogan düzeyinde kalmıştır. Sıffın Savaşı sonrasında ortaya attıkları "Lâ hukme illâ lillâh" (Hüküm yalnızca Allah'ındır) sloganı bunun en açık örneklerinden biridir. Hariciler Kur'an'ı anlamaya ve bütüncül şekilde yorumlamaya çalışmak yerine, çoğu zaman ayetleri kendi siyasi ve itikadi görüşlerini destekleyecek şekilde kullanmışlardır.

Sıffın sonrasında İbn Abbas ile Hariciler arasında yapılan tartışmalar, onların Kur'an ve sünnetten getirilen delilleri kendi görüşlerine uygun biçimde yorumladıklarını göstermektedir. Bu durum, Haricilerin din anlayışındaki dar ve literalist yaklaşımın önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Haricilerin Kur'an'a bakışındaki bu yüzeysellik ilk olarak Sıffın Savaşı sırasında mızrakların ucuna kaldırılan Kur'an sahifelerine karşı savaşmayı reddetmeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım zamanla onların genel din anlayışını da şekillendirmiştir. Hariciler ibadete son derece düşkün olmalarına rağmen, dinî yorumlarındaki katı ve dışlayıcı tavır sebebiyle ciddi aşırılıklara yönelmişlerdir. Örneğin Hz. Osman'ın son dönemini ve Hz. Ali'nin Tahkim olayını küfür olarak değerlendirmişler, hatta bu görüşlerini paylaşmayan kişileri tekfir etmişlerdir.

Haricilerin aşırı yorumlarının en dikkat çekici örneklerinden biri Ezârika fırkasında görülmektedir. Ezârika, muhaliflerinin çocuklarının bile öldürülebileceğini savunmuş ve bu görüşlerini Nuh Suresi 26–27. ayetlerine dayandırmaya çalışmıştır. Oysa bu ayetler Hz. Nuh'un kavmiyle ilgili bir yakarışını ifade etmektedir ve genel bir hüküm olarak yorumlanması mümkün değildir.

Ayrıca Hariciler Tahkim olayını küfür saymak için Kur'an'dan çeşitli ayetleri delil olarak kullanmışlardır. Özellikle Maide Suresi 44, 45 ve 47. ayetleri ("Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kafirlerdir / zalimlerdir / fasıkların ta kendileridir") bu görüşlerini desteklemek için sıkça başvurdukları ayetler olmuştur.

Sonuç olarak Hariciler Kur'an'ı söylem düzeyinde merkeze alan ilk mezhep olmakla birlikte, Kur'an'ı çoğu zaman bağlamından kopararak ve literal bir anlayışla yorumlamışlardır. Bu yaklaşım onların din anlayışında katı, dışlayıcı ve tekfirci bir çizginin oluşmasına yol açmıştır

Mürcie'nin Kur'an'a Bakışı

Mürcie, Hz. Osman döneminden itibaren ortaya çıkan siyasi ve toplumsal çatışmalar, özellikle Ümeyye yönetiminin uygulamaları ve Haricilerin sert tekfirci tutumları karşısında Müslümanlar arasındaki birlik ve uzlaşmayı sağlama amacıyla ortaya çıkan bir mezheptir.

Mürcie'nin temel görüşleri şunlardır:

-İman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır (veya sadece tasdiktir).

-İman artmaz ve eksilmez.

-İman ile amel birbirinden ayrıdır; ameller imanın bir parçası değildir.

-Müminler iman bakımından eşittir.

-Büyük günah işleyen kişi dinden çıkmaz; onun ahiretteki durumu Allah'ın takdirine bırakılır.

-Allah vaadini yerine getirir, ancak va'dinden (azap tehdidinden) dönebilir.

Bu görüşler özellikle Haricilerin büyük günah işleyenleri tekfir eden anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Hariciler Hz. Osman, Hz. Ali ve hakem olayına katılanları tekfir ederken, Mürcie iman ile amelin ayrı olduğunu vurgulayarak Müslüman toplum içindeki ayrışmaları azaltmayı hedeflemiştir. Bu yaklaşım daha sonra Ehl-i Sünnet'in iman anlayışının oluşmasında da etkili olmuştur.

Mürcie'nin Kur'an'a bakışı, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Kitâbü'l-İrcâ adlı eserinde açık şekilde ifade edilmiştir. Bu metinde Kur'an:

-Allah tarafından indirilen,

-Yanlışlıktan korunmuş,

-İnsanları karanlıktan aydınlığa çıkaran,

-Doğruyu yanlıştan ayıran ilahi rehber

olarak tanımlanmaktadır. Kur'an'ın Allah'ın "sağlam ipi" olduğu ve Müslümanların ona bağlı kalmaları gerektiği özellikle vurgulanmaktadır.

Mürcie, Kur'an'a bağlılığı güçlü biçimde savunmuş ve Kur'an'ı tahrif eden veya ondan uzaklaşanları eleştirmiştir. Hasan b. Muhammed, Hz. Peygamber'in vahiyden herhangi bir şeyi gizlediği iddialarını da reddetmiş ve peygamberin vahyi eksiksiz tebliğ ettiğini savunmuştur.

Bununla birlikte Mürcie de diğer mezhepler gibi kendi görüşlerini temellendirmek için Kur'an'dan deliller getirmiştir. Örneğin:

- “İrca” (hükmü Allah'a bırakma) fikri için Ta-Ha 51-52 ve Bakara 134. ayetleri,
- Büyük günah işleyen mümin sayılması için çeşitli ayetler,
- Ahiretteki durumun Allah'a bırakılması için Tevbe 106. ayeti,
- Allah'ın bağışlayıcı olduğu görüşü için Nisa 48, Nisa 110, Hicr 49 ve Zümer 53 gibi ayetler delil olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak Mürcie'nin Kur'an'a bakışı genel olarak Kur'an'ın ortaya koyduğu kapsayıcı ve bağışlayıcı perspektife yakın bir anlayış sergilemiştir. Haricilerin tekfirci yaklaşımına karşılık Mürcie, iman ile amelin ayrılığını vurgulayarak Müslümanlar arasında birlik ve hoşgörüyü sağlamayı amaçlamıştır.